

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ЖІНКИ ПРО МАТЕРИНСТВО ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ МАТЕРІ В ПЕРІОД НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ

FACTORS FORMING A WOMAN'S PERCEPTIONS ABOUT MATERNITY AND TRANSFORMATION OF THE IMAGE OF THE MOTHER DURING CHILDBIRTH

У статті розглянуто чинники формування уявлень жінки про материнство, становлення материнської сфери, визначено особливості розвитку суб'єктивного ставлення жінок до материнської ролі, майбутньої дитини та об'єктивізація цих уявлень при народженні дитини.

Материнство як психосоціальний феномен доцільно розглядати з двох позицій: материнська любов як забезпечення умов розвитку дитини і материнська любов як частина особистісної сфери жінки. Материнство є важливим аспектом особистісної ідентичності жінки, у контексті проведеного аналізу свідоме ставлення до материнства розглядається науковцями як інтегральна психологічна властивість особистості жінки, що базується на усвідомленні власного життєвого вибору та готовності брати на себе відповідальність за виконання материнських функцій.

Проаналізований науковий матеріал дає змогу стверджувати, що уявлення і позиція материнства формуються задовго до безпосереднього набуття досвіду материнства, під впливом багатьох соціальних і індивідуальних чинників: соціуму через соціальні стереотипи і ЗМІ, у вигляді установок і вимог до материнства на певний період часу, кола спілкування, досвіду зростання у батьківській сім'ї, і ці уявлення носять певною мірою ідеалізований характер.

У статті акцентовано увагу на тому, що в період народження та в подальшому, під час безпосередньої реалізації материнської ролі, яскраво постає розбіжність між уявленням про материнство і реальним виконанням даної ролі. Проаналізовано основні чинники, які впливають на трансформацію образу матері в період народження дитини, на емоційний стан матері після народження дитини. Основним чинником узгодження уявлень і безпосереднього виконання материнської ролі визначено психологічну готовність до материнства, що проявляється як відповідальне чи інфантильне чи негативне ставлення до материнства.

Ключові слова: материнство, материнська роль, уявлення про материнство, трансформація і об'єктивізація уявлень, психологічна готовність до материнства, батьківське ставлення, відповідальне ставлення до материнства.

The article examines the factors of the formation of women's ideas about motherhood, the formation of the maternal sphere, the peculiarities of the development of the subjective attitude of women to the maternal role, the future child, and the objectification of these ideas at the birth of a child.

Motherhood, as a psychosocial phenomenon, should be considered from two positions: maternal love as the provision of conditions for the child's development and maternal love as part of a woman's personal sphere. Motherhood is an important aspect of a woman's personal identity, in the context of the conducted analysis, a conscious attitude to motherhood is considered by scientists as an integral psychological property of a woman's personality, which is based on awareness of one's own life choices and readiness to take responsibility for the performance of maternal functions.

The analyzed scientific material allows us to assert that the idea and position of motherhood are formed long before the direct acquisition of the experience of motherhood, under the influence of many social and individual factors – the influence of society through social stereotypes and the mass media, in the form of attitudes and requirements towards motherhood for a certain period of time, the influence of the social circle, the experience of growing up in the parental family, and these representations are to some extent idealized.

The article focuses on the fact that during the period of birth and later, when the mother's role is directly realized, the discrepancy between the idea of motherhood and the actual performance of this role clearly appears. The main factors that affect the transformation of the image of the mother during the birth of the child and the emotional state of the mother after the birth of the child are analyzed. Psychological readiness for motherhood, which manifests itself as a responsible or infantile or negative attitude to motherhood, is defined as the main factor in the reconciliation of ideas and the direct performance of the maternal role.

Key words: motherhood, maternal role, ideas about motherhood, transformation and objectification of ideas, psychological readiness for motherhood, parental attitude, responsible attitude towards motherhood.

УДК 159.922.27
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.45>

Чепелєва Н.І.

здобувачка третього освітнього рівня кафедри психології
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, викладачка кафедри соціології та психології
Харківський національний університет внутрішніх справ

Постановка проблеми. Ще у давніх писемних джерелах сказано про те, що материнство – це божественний стан, завдяки якому жінка наближається до Бога. Материнство – це те, що створює справжню жінку, реалізує її місію, адже по-справжньому до кінця усвідомити, відчути себе жінкою вона може лише тоді, коли народжується дитина. Зазвичай суспільство виставляє материнство як щось

надпозитивне, найкраще, що може статися з жінкою.

Народження дитини – це подія, яка не лише змінює стан жінки-матері, а й зазвичай переносить стосунки в парі на новий рівень. Із діадних вони переходять у триадні, що, з одного боку, робить родину більш стійкою, а з іншого – ці стосунки віддаляють подружжя (чоловіка та жінку) один від одного, відбувається дистанцію-

вання у парі через більшу увагу до дитини. Поряд із цим молода пара, особливо після народження першої дитини, зіштовхуються з реальністю, яка часто не збігається з тим, що вони уявляли до народження дитини, тобто поява дитини призводить до необхідності переглядати свої уявлення про життя з дитиною. За умови нереалістичності прогностичних уявлень про життя з дитиною це може призводити не так до гармонії, як до взаємних образ, відчуття самотності, конфліктів.

Водночас низка дослідників спростовує непорушність материнської ролі, висуваючи соціальний чинник на першу сходинку. «Материнство, – стверджує італійський психолог А. Мінегетті, – насправді лише виконання жінкою завченої з дитинства ролі».

Тобто суспільство, соціум готує, підштовхує жінку до народження дитини та створення образу того, що жінка без дитини неповноцінна, створює актуальний на певний період часу позитивний образ сім'ї і материнства. Сприяють цьому ідеалізованому уявленню засоби масової інформації, соціальні мережі, а також батьки, друзі, знайомі як транслятори соціального досвіду, показуючи материнство часто однобічно, подаючи життя з дитиною після пологів із позитивним забарвленням.

Тому у багатьох молодих людей, особливо тих, хто ріс у сім'ї єдиною чи молодшою дитиною і не мав наочного досвіду, уявлення про дітей поверхові, часто ідеалізовані як жінкою, так і чоловіком. А реальність, з якою стикаються подружні пари, часто йде врозріз з їхніми уявленнями про життя з дитиною. У зв'язку з труднощами, які виникають під час піклування про дитину, може виникати навіть розчарування у материнстві аж до ненависті матері до свого немовляти, материнства, сім'ї, яка знищує як любов до дитини, так і до чоловіка.

Жіноче переживання амбівалентності материнства, потягу і страху визначається багатьма причинами, серед них – страх залежності, відстоювання своїх прав, простору, втрата романтики парних стосунків, зміни подальшого життя тощо, з одного боку, відчуття інтимності, місії, продовження роду, відчуття повноти сім'ї тощо, з іншого, серед яких слід навести особливу: жінка-матір має усвідомлювати, що вона відповідає за те, щоб дитина була в безпеці, достатку, водночас мати не завжди може захистити її від самої себе (гніву, неприязні, нехтування, байдужості). Реагування жінок на цей аспект материнства різний: одні насолоджуються цим розумінням сили, інші – переживають стан депресивної провини.

Отже, розбіжності між уявленням про материнство і реальність не завжди співпадають, що впливає на емоційний стан матері після народження дитини та на динаміку всіх компонентів психологічної готовності до материнства, зокрема на емоційно-ціннісний, що проявляється як відповідальне і дбайливе або інфантильне, амбівалентне, негативне ставлення до материнства.

Аналіз наукових досліджень. Дослідження сім'ї і сімейних конфліктів після народження дитини є однією з найбільш розроблених проблем сімейної психології. Докладно розглядають материнство як самостійну психологічну категорію, яка розкриває специфіку життєвої та особистісної сфер жінки, дослідники Н. Кедрова, С. Мещерякова, С. Мінкурова, О. Смірнова, Є. Тетерлева, Г. Філіппова та ін. Положенням про концептуальні моделі материнства займалися В. Брутман, О. Ісеніна, О. Копил, С. Мещерякова, Р. Мухамедрахімов, Г. Філіппова. Теоретичні положення щодо батьківського ставлення як основи соціалізації особистості дитини досліджували Р. Белл, Дж. Болдуїн, С. Броуді, А. Варга, Д. Віннікотт, О. Захаров, Е. Маккобі, А. Співаковська, Е. Шеффер.

Методологічну основу нашого дослідження становлять підходи до визначення феномену усвідомленого батьківства (Т. Веретенко, Ю. Гіппенрейтер, Т. Гордон, Р. Овчарова, А. Співаковська, Г. Філіппова, Е. Фром), материнства як соціально-психологічного феномену та особистісної сфери жінки (О. Тіунова, Л. Шнейдер), специфіки материнства в ситуації девіації (Н. Дубровіна, А. Прихожан, Є. Смірнова, С. Стребелева, Т. Счастливая, Н. Толстих), проблем статевого виховання й гендерної соціалізації молоді (Н. Байдук, О. Бялик, Т. Кравченко, Д. Логвінова), системи соціальних, ціннісних та вікових факторів формування психологічної готовності до материнства (Н. Дармоустук, Н. Яремчук, О. Проскурняк).

Базуючись на наукових розвідках науковців, які працювали у даному напрямі (І. Братусь, Т. Говорун, О. Ісеніна, О. Кізь, О. Кікінежді, В. Кравець, Р. Овчарова, Ю. Шмурак, Г. Філіппова та ін.), спробуємо порівняти становлення материнської сфери, визначити особливості розвитку суб'єктивного ставлення жінок до материнської ролі, майбутньої дитини і материнства, які і формують уявлення про материнство, та об'єктивізацію цих уявлень при народженні дитини.

Метою статті є аналіз основних чинників, які формують уявлення жінки про материнство, і трансформації образу матері в період народження дитини.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Бути матір'ю – це насамперед усвідомлений і відповідальний вибір жінки і подружжя. Цей вибір є результатом внутрішньої роботи, особистісного розвитку, а тому його прийнято вважати незалежним від зовнішніх спонукань, тиску й впливів, якщо вони не відповідають внутрішнім переконанням особистості. Розвиток такого ставлення відбувається в умовах розгортання суб'єктивності, самоусвідомлення, прийняття власних переконань та цінностей. Але за фактом не можна відкидати чинник зовнішнього впливу на позицію материнства, уявлення, які формує соціум як прийнятний образ на даний період запиту суспільства. Таким чином, підсумкові уявлення про материнство, які несуть певний феномен ідеалізованості, є насправді поєднанням внутрішньої позиції, власного досвіду і суспільного образу материнства. Саме ці певною мірою ідеалізовані уявлення формують психологічну готовність до материнства. Психологічна готовність до материнства є складним особистісним утворенням, яке не можна звести до моделі «готовність/неготовність». Структура уявлень про майбутнє материнство включає: когнітивний (система знань про сімейне життя, батьківство і себе як майбутнього батька, матері, сім'янина), емоційно-оцінний (ставлення до майбутньої сім'ї, народження в ній дитини, батьківства, сімейного життя і їх оцінка) і поведінковий (ідентифікаційна поведінка та ставлення до власної дитини) компоненти.

Когнітивний складник сучасної жінки представлена системою уявлень образів майбутнього материнства, яка формується ще задовго до його реалізації. Емоційно-ціннісний компонент як ставлення, установки щодо виконання материнської ролі є центральним та системоутворюючим у структурі психологічної готовності до материнства, оскільки він пов'язаний із усвідомленням вибором жінки бути чи не бути матір'ю. За гармонійного поєднання пріоритетного ставлення до материнства з іншими особистісно-значущими ставленнями виникає цілісність та максимальне задоволення жінки своєю соціальною роллю. Поведінковий компонент формує образ майбутньої взаємодії матері з дитиною й очікувані ролі подружжя після народження дитини.

Високий рівень суб'єктивності в уявленнях материнської ролі, різноманіття чинників, що на них впливають, як і неоднорідність сили впливу на формування образу, призводять до занадто широкого розуміння феномену і поняття «материнство».

Це фактично або зводить його до трактування з біологічно-соціального погляду, або, за додання психологічного складника, унеможливорює однорідність його розуміння.

Розглянемо більш детально поняття «материнство». Г. Г. Філіппова розглядає материнство як психосоціальний феномен забезпечення умов для розвитку дитини, як частину особистісної сфери жінки [9]. В. І. Брутман визначає материнство як одну із соціальних жіночих ролей, на зміст якої детермінуючий вплив чинять суспільні норми і цінності [1]. Італійський психолог А. Мінегетті стверджує, що «материнство – це насправді лише виконання жінкою завченої з дитинства ролі» [3]. Цікавий погляд на материнство висловив К. Г. Юнг, запропонувавши низку архетипів материнства – від жінки, яка повністю втрачає себе і розчиняється в материнстві, проживаючи тим самим не своє життя, а життя своїх дітей, заважаючи при цьому їхній самоідентичності, до жінки, яка холодна до материнства і байдужа до дитини [15]. Ф. Хорват уважає, що «материнство завжди буде головною частиною життєдіяльності жінки, з материнства вона черпає свідомість сенсу свого життя у всій повноті. Оптимістичне ставлення до життя є результатом щасливого материнства» [12].

Навіть серед науковців немає єдиного визначення поняття «материнство». Тому не дивно, що ще більше різноманіття у ставленні до материнства можемо спостерігати після народження дитини, де до сформованих ідеалізованих уявлень, які ще можна певним чином класифікувати за стандартними групами поглядів, додається особистий досвід, у якому ці уявлення трансформуються в реальне ставлення, яке має суто індивідуальне забарвлення як у ставленні до дитини, так і у побудові сімейних стосунків.

У період після пологів у системі цінностей жінки відбувається трансформація очікувань у ставленні до компонентів дитинства, виникають певні переживання від взаємодії з дитиною, формується остаточний зміст потреби в материнстві й потреби в турботі про дитину, інтерференція цінностей. На цьому етапі мати, батько і дитина стають «партнерами», які поділяють між собою спільну діяльність. Основна функція матері на цьому етапі – емоційне санкціонування цільової і дієвої ланок у розвитку сімейної системи, у формуванні у дитини прихильності і базових структур ставлення до світу [10].

Вище ми зазначили, що з народженням дитини у жінки виникає потреба в турботі про дитину, і лише пізніше виникає інтерес

до дитини як до особистості. Період виникнення інтересу до дитини як до особистості припадає орієнтовно на другий рік життя дитини. Функції матері ускладнюються необхідністю чергової зміни ставлення до дитини, адже материнський взаємозв'язок повинен поєднувати в собі забезпечення безпеки та надання самостійності дитині. Формування гармонійного материнського ставлення у цьому періоді залежить від рівня чутливості та готовності матері до проблем і потреб дитини, наявності в неї мотивації щодо участі в життєдіяльності дитини у широкому сенсі, інтересу до способів постановки та вирішення дитиною ігрових (життєвих) завдань [14].

Таким чином, уявлення, які сформувалися до народження дитини, на початку материнства, є досить сталими, у подальшому постійно трансформуються під реалією материнства. Постійна трансформація, злам уявлень, є, безперечно, джерелом стресу для жінки і сім'ї, що може призводити до конфліктів і зривів. У наших попередніх роботах цей аспект розглянуто детальніше і ми зазначали, що, «незважаючи на сучасну поширеність психологічної підготовки до народження дитини, відвернути стресовий вплив цієї події на психіку жінки повною мірою не вдається. На цьому етапі відбувається злам ідеалізованих уявлень про материнство, що є додатковим стресором поряд із фактором самих пологів» [13, с. 53].

Гармонізація стосунків потребує високих адаптивних здатностей жінки, одним із компонентів яких є саме той чинник, який називають любов'ю до дитини, материнською любов'ю. У дослідженнях, пов'язаних із вивченням успішності адаптації жінки до материнства, враховуються різноманітні чинники: особистісні особливості, історія життя, адаптація до подружнього життя, досвід взаємодії із власною матір'ю, особливості сімейної моделі материнства, можливості взаємодії із немовлятами і поява інтересу до них у дитинстві.

Любов до дитини є найважливішим компонентом адаптації до материнства. Основною особливістю материнської любові Е. Фром уважає її безумовний характер: «Мати любить своїх дітей тому, що вони її діти, а не тому, що вони відрізняються якими-небудь особливими перевагами чи послухом» [11, с. 141]. Переживання любові з боку матері є пасивним почуттям для дитини. Ця «гарантована» прихильність матері для дитини має потужний потенціал амбівалентності, тому що її неможливо проконтролювати і неможливо знайти їй заміну. Водночас Е. Фром указує на два

протилежні боки матері: «Мати ... породжує життя і ... його знищує; вона здатна творити чудеса в ім'я любові до своєї дитини, але ніхто не здатен завдати більше болю, ніж вона» [11, с. 162]. Е. Фром у роботі «Мистецтво кохання» міркує про два типи батьківської любові: материнської та батьківської, висловлюючи ідею про те, що материнська любов безумовна і її не треба заслужувати, бо мати виносила і народила дитину, реалізувавши, таким чином, свою потребу, тоді як батьківська любов зумовлена, її треба заслужити, а для цього необхідно відповідати вимогам, традиціям, нормам. Хоча згодом автор зазначає, що дані типи скоріше ідеальні, ніж реальні. Американсько-німецький психолог Е. Еріксон звертає увагу на «...глибоку амбівалентність, що наповнює жінку, яка, як би радісно не приймала перші ознаки вагітності і як би сильно не хотіла народити дитину, раптом виявляє, що в ній оселилася на дев'ять місяців маленька і невідома істота, що диктує свої умови» [8, с. 121]. Нерівномірність та непостійність материнського піклування про дитину формує «...дволикий образ материнства: з одного боку, мати постає безпосередньою, веселою і щедрою, а з іншого – віроломною союзницею злих сил» [8, с. 330].

Дослідження О. Ушакової серед жінок щодо уявлень про материнство було спрямоване на виявлення їх змісту як компонента картини світу, їх структури, форм і значень [8]. Нею констатовано:

1. Уявлення про материнство є компонентом картини світу сучасної жінки, вивчення якого можливе за допомогою індивідуальних значень як індикаторів ціннісно-сміслової сфери особистості.

2. Уявлення про материнство детерміновані соціокультурним контекстом традиції та сучасності як системою культурних знаків і громадських значень.

3. Сутність материнства розкривається у чуттєвому, етичному, естетичному способах існування жінки. Чуттєвий спосіб материнства втілюється у тілесній жертві для продовження життя, етичний – в обміні стосунками й утвердженні існування іншої людини, естетичний – у даруванні життя новій людині.

4. Уявлення жінок про материнство мають ієрархічну структуру: індивідуалізований образ чуттєвих спогадів із наочно-образним змістом, образне узагальнене знання найбільш істотних рис материнства як соціальної діяльності жінки, узагальнений образ материнства. У формах уявлень (чуттєвий, етичний, естетичний) є способи існування жінки, що втілені у материнстві.

5. В уявленнях сучасних жінок материнство все ж є цінністю [8, с. 39].

Результати дослідження О. Ушакової описують можливість узагальнити особливості уявлень про материнство і підтверджують його цінність як індивідуальної характеристики для жінки. У дослідженні вказано, що ця потреба «визначається рефлексією власних станів жінки і прагненням до їх переживання у процесі взаємодії з дитиною». Дослідниця підтверджує положення, що «лише людина може мати уявлення про материнське почуття», яке іноді «має відтінок розчарування через незбігання реального переживання з уявним». У розгортанні материнського почуття задіяні образ майбутньої дитини, власний досвід, сімейні та традиційні моделі материнства [8].

Але зрозуміти, яке материнство насправді, можна лише тоді, коли дитина вже є й «обміну та поверненню не підлягає». На жаль, ділитися зі світом прийнято лише радіощами материнства. Щаслива мама – це норма для нашого суспільства. І не дай Боже якось інакше. На жаль, буває і так, що жінка виконує свою «біологічну функцію», яку їй нав'язали: «час бавитися з онуками», «пора подумати про спадкоємця та продовження роду», «це твоя місія народжувати», «плин жіночого часу» тощо, але безпосереднього материнського потягу у жінки з тих чи інших причин не виникає.

Щодо чоловічої ролі у вихованні дітей, то більшість дослідників стверджує, що вони зазвичай перебувають поза дитячим світом [6, с. 44]. Із цього приводу відома британська психоаналітикиня С. Орбах наголошує: «...положення жінки та її материнська роль усе ж набувають поступових змін, і чоловіки повинні активніше брати участь у піклуванні про дитину в перші роки її життя. Менш амбівалентні стосунки матері та дитини на ранніх етапах її розвитку (у тому числі і за більш активної ролі батька) будуть вести до змін у психології жінки». Тобто авторка наголошує на тому, що подружжя повинно спільно піклуватися про дитину, щоб у жінки не виникало відчуття самотності, покинутості, замкнутості наодинці з малою дитиною та не відбувся критичний злам її уявлень про материнство після народження дитини. Це зумовлюється і тим, що в сучасному суспільстві відкриваються широкі можливості до самореалізації жінки, але це може відбутися лише за підтримки з боку чоловіка і суспільства у цілому. Образ матері транслюється вже кілька століть через фольклор, літературу, живопис, соціальні інституції тощо. Щодо образу батька, то обов'язок чоловіка історично полягав, насамперед, у забезпеченні

родини, захисті, а не у вихованні чи турботі про дітей. Сучасні реалії вимагають від чоловіків модифікувати свою роль у сім'ї і балансувати між роботою й сім'єю, активно брати участь у піклуванні та вихованні від моменту народження дитини. Дуже важко знайти цей баланс, але це є запорукою становлення міцної, соціально ефективної сім'ї, включаючи реалізацію батьківської функції сім'ї. Відомо, що ідеальних взаємин немає, але «золотий стандарт» усе-таки існує в уяві.

Отже, важливо зазначити, що в структурі онтогенетичного розвитку материнської сфери жінки відбувається формування позитивної материнської поведінки, яка, своєю чергою, залежить від системи мікро- і макросоціальних впливів та індивідуальних уявлень.

Висновки з проведеного дослідження. Материнство – психосоціальний феномен, який доцільно розглядати з двох позицій: материнська любов як забезпечення умов для розвитку дитини і материнська любов як частина особистісної сфери жінки. Материнство є важливим аспектом особистісної ідентичності жінки, матір ділить із дитиною своє тіло, потім – турботи, сили, сон, відпочинок та матеріальні блага, але це все не просто жертви з її боку, а набуття себе, саморозвиток, духовне піднесення. Таким чином, у контексті проведеного дослідження свідоме ставлення до материнства розглядається як інтегральна психологічна властивість особистості жінки, що базується на усвідомленні власного життєвого вибору та готовності брати на себе відповідальність за виконання материнських функцій.

Уявлення і позиція щодо материнства формуються задовго до безпосереднього набуття материнства під впливом багатьох соціальних та індивідуальних чинників, і вони носять певною мірою ідеалізований характер. Їх трансформація відбувається вже під час виношування і народження дитини, а труднощі материнства, які об'єктивно применшуються в ідеалізованому образі, можуть призвести до негативних тенденцій у зламі сформованого попередньо образу материнства. Для того щоб уявлення дівчини, молодої жінки збіглися з реаліями життя після народження дитини, бажано створювати жіночі клуби, асоціації та інші неформальні об'єднання, де б кожна жінка-матір могла обмінятися думками, почуттями і враженнями щодо проблем материнства, отримати чи надати іншим жінкам відповідну допомогу. У них молоді матері й ті, хто готується до материнства, могли б отримати інформацію про реальний досвід, що дасть змогу сформу-

вати «ідеальні» уявлення про материнство, максимально наближені до реального стану речей, із максимально високим емоційно позитивним забарвленням. Безумовно, це сприятиме утвердженню неупередженого погляду на роль жінки в сім'ї, розумінню її турбот, проблем, переживань, що більше гармонізує взаємини жінки і чоловіка, матері та дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брутман В. И. Психологические феномены, возникающие в связи с нежеланной беременностью. *Психология сегодня*. 1996. Вып. 4. С. 150–151.
2. Говорун Т. В., Кравець В. П., Кікінежді О. М., Кізь О. Б. Гендерні аспекти усвідомленого батьківства : навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2004. 144 с.
3. Менегетти А. Женский ум в проекте жизни. ННБФ, 2007.
4. Мещерякова С. Психологическая готовность к материнству. *Вопросы психологии*. 2000. № 5. С. 18–27.
5. Перун М. Б. Типологія материнської ідентичності жінок на ранньому етапі материнства : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Львів, 2016. 249 с.
6. Психологія сім'ї : навчальний посібник / В. М. Поліщук та ін. ; за заг. ред. В. М. Поліщука ; 2-е вид., доп. Суми : Університетська книга, 2009. 282 с.
7. Сухомлинский В. Родительская педагогика. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=60613&p=30
8. Ушакова Е. Г. Представления о материнстве у женщин разных этносов : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Владивосток, 2006. 234 с. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/199650.html/>
9. Филиппова Г. Материнство: сравнительно-психологический подход. *Психологический журнал*. 1999. № 5. С. 81–88.
10. Филиппова Г. Материнство: сравнительно-психологический подход. *Психологический журнал*. 1999. № 5. С. 81–88.
11. Фромм Э. Теория любви. *Семья: книга для чтения*. Кн. 2. Москва : Политиздат, 1990. 396 с.
12. Хорват Ф. Любовь. Материнство. Будущее. Москва : Прогресс, 1982. 96 с.
13. Чепелева Н. Криза материнських уявлень жінок після народження дитини як наслідок їх ідеалізації. *Pedagogy and Psychology*. VIII (91), Issue 227, 2020 May.
14. Шнейдер Л. Психология семейных отношений : курс лекций. Москва : Апрель-Пресс, 2000. 230 с.
15. Юнг К. Г. Архетип и символ. Москва : Ренессанс, 1991. 65 с.
16. Matějček Zdeněk. Діти від небажаної вагітності. Любек : Hansisches Verl. Kontor Scheffler, 1994.